

Dünya İnsan Bilimleri Dergisi

World Journal of Human Sciences

ISSN: 2717-6665

Temmuz 2024

Cilt/Volume: 2024

Sayı/Issue: 2

Suriye ve Çevresindeki Ermenilerin 1918 Sonrasında Yabancı Ülkelere Göçürülmesi*

The Migration of Armenians From Syria and Surrounding Areas to Foreign Countries After 1918

Haydar Çoruh**

Özet

Osmanlı Devleti'nin parçalanması esnasında Ermenilerin 1890'larda Doğu Anadolu'da bir Ermeni yurdu kurmak amacıyla başlattıkları isyan ve saldırılar, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından bir yıl sonra Türkler tarafından mukabele gösterilerek durdurulmak istenmiştir. Ermeniler İngiliz, Fransız ve Rus hamilerine güvenerek 1878 Ayastefanos Anlaşması'nda elde edemedikleri taleplerini gerçekleştirmek için yaklaşık yarım asırlık bir mücadeleye girmenin bedelini, Türk topraklarından Suriye'nin kuzeyine sürülmekle ödeyeceklerdir. Ermenilerin büyük ihanetlerine rağmen Osmanlılar onları cezalandırmak yerine, hayatlarını, canlarını, mallarını ve namuslarını koruyabilecekleri bir fırsat vererek hazırladıkları Sevk ve İskân Yasası ile emniyet içerisinde Kuzey Suriye'ye yerleşmelerine izin vermiş ve bizzat kendi kolluk güçleriyle onları bu yolculukta refakatsiz bırakmamışlardır. Ancak Ermeniler güven içerisinde gittikleri bu topraklardan önce Avrupa ve ABD'ye sığınarak ayrıldıkları yetmezmiş gibi, sonrasında gidenleri kayıp ve yok edilmiş kaydeden patrik ve piskoposlarının ardına düşerek,

* Bu makale Mustafa Kemal Üniversitesi BAP Birimi tarafından 15620 numaralı proje koduyla 24.05.2016 tarihinde kabul edilen "Suriye ve Çevresinden Yabancı Ülkelere Göç Eden Ermenilerin Durumu" adlı projeden üretilmiştir.

** **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Doç.Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, haydarcoruh@mku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7632-9721.

Atıf/Citation: Çoruh, H., (2024). Suriye ve Çevresindeki Ermenilerin 1918 Sonrasında Yabancı Ülkelere Göçürülmesi. *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*. 2024 (2), 232-265.

Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir iftira kampanyası başlatarak sözde Ermeni Soykırımı'na yaftasını yakıştırmak istemişlerdi.

Bu makalede, Osmanlı Devleti'nin Sevk ve İskân yasası ile Suriye'nin kuzeyine sürgün ettiği Ermeni ve daha birçok unsurun sonradan uydurdukları katliam ve soykırım iddialarını, yabancı ülkelere göç eden gayrimüslim nüfusa dikkat çekerek çürütmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sevk ve İskân, Ermeni, Türk, Harp, Ayastefanos, Suriye.

Abstract

During the disintegration of the Ottoman Empire, the rebellion and attacks initiated by the Armenians in the 1890s to establish an Armenian homeland in Eastern Anatolia were tried to be stopped by the Turks a year after the start of the First World War. The Armenians, relying on their British, French and Russian benefactors, will pay the price of being exiled from Turkish lands to the north of Syria for nearly half a century of struggle to realize their demands, which they could not obtain in the 1878 San Stefano Treaty. Despite the great betrayals of the Armenians, the Ottomans, instead of punishing them, gave them an opportunity to protect their lives, lives, property and honor, allowing them to settle in Northern Syria in safety with the Law of Relocation and Settlement, and did not leave them unaccompanied on this journey with their own law enforcement officers. However, as if it wasn't enough that the Armenians took refuge in Europe and the USA before they went to this land in safety, they wanted to label the so-called "Armenian Genocide" by starting a great slander campaign against the Ottoman Empire by following the patriarch and bishops who recorded those who left as lost and destroyed.

In this article, it has been tried to refute the massacre and genocide allegations made up by Armenians and many other elements who were exiled to the north of Syria by the Ottoman State with the Law of Dispatch and Settlement, by drawing attention to the non-Muslim population immigrating to foreign countries.

Keywords: Dispatch and Settlement, Armenian, Turkish, War, San Stefano, Syria.

Giriş

On dokuzuncu yüzyılda Rumlar, Sırlar ve Araplar arasında milliyetçilik akımının hızlı bir şekilde yayılması ile imparatorluktaki istikrar bozulmuştur (S.Shaw-Shaw, 1983: 64; Kayalı, 1998). Bu yüzyıla girerken Fransa ve Rusya'nın yardımlarıyla Yunanistan ve Sırbistan'ın bağımsızlık kazanmasından etkilenen Ermeniler de bazı girişimlerde bulunmaya başlamışlardı (Onur, 1999: 59 vd; Kodaman, 2001: 92; Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Memoires et Documents, Livre Jaune Français, No: 187, s. 11¹). Bu girişimler Ermenilerin, Türkler aleyhinde Batı'da yüzyılı aşkın süren bir takım asılsız iddialar ileri sürmelerini sağlamıştır. İleri sürülen bu iddialar, Türklerin ilgisizliği sebebiyle batıda taraftar bulmaya bugün de devam etmektedir.

Tanzimat ve Islahat fermanlarının azınlıklara tanıdığı birtakım imtiyazlar Ermenileri Anadolu'da devlet kurabilecekleri yönünde ümitlendirmiştir (Kodaman, 2001: 105)². Tanzimat Fermanı'nın azınlıklar açısından önemi "azınlıklar için sonradan gündeme getirilecek olan ıslahat istekleri" (Serdar, 1996:28-29) olurken, Islahat Fermanı ise "Gayrimüslimlerin memuriyet ve askerlik hizmetlerine kabul edilmesi" ve "Her din ve mezhep törenlerinin serbest bırakılması"na dair önemli katkıları olmuştur (Serdar, 1996:28-29). Islahat Fermanı'nın 30 Mart 1856 tarihli Paris Anlaşması'nda yer alması ve fermanda geçen "Tebaasının refah ve mutluluğunu başlıca iş bilen padişah, ırk ve din ayrımı gözetmeksizin, tebaasının durumunu düzeltmek istemektedir" ifadesi anlaşmaya imza koyan İngiltere ve diğer devletlerin, bu maddenin uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmek yönündeki çabası, bu devletleri Osmanlı Hıristiyanlarını koruyan ve gözetken devletler durumuna getirmiş veya onlar kendilerini böyle kabul ettirmişlerdir. Bu durum 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan beri Osmanlı Ortodokslarını korumayı üslenmiş olan Rusya'nın yanı sıra bu devletlerle Osmanlı Devleti arasında yeni bir himaye sorununu ortaya çıkarmıştır. Bu çekişmeyi fırsat sayan Ermeniler de söz konusu devletlerin desteğini almak için çeşitli entrikalar çevirmeye başlamışlardır (Şimşir, 1983: 10-11)³.

Bir diğer gelişme, 1862 Nizamname-i Millet-i Ermeniyan'ın kabul edilmesi olmuştur. Bu nizamname Ermenilerin millî, dinî ve içtimaî meselelerinin Millî Ermeni Meclisi'nce

¹ İstanbul'daki Fransız Elçisi Monsieur Cambon, 20 Şubat 1894'te Parise yazdığı bir mektupta "1878'de ne bir Ermeni milliyetçiliği ne de istiklal fikri vardı. İlk defa 1885'te Ermeni hareketinden Avrupa'da sözedildi. Amerika ve İngiltere Ermenilere kucak açtı ve destek vaad ettiler."

² Ermeniler Tanzimat ve ıslahat Fermanlarıyla kendilerine verilen dinî, siyasî, hukukî ve kültürel imtiyazlardan istifade eden Ermeniler büyük devletlerin yardımıyla imparatorluğa karşı isyan ederek Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurmaya gayret ediyorlardı.

³ Anlaşmaya Rusya ve Osmanlı Devleti'nden başka İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya devletleri de imzalamışlardı.

halledilmesi gibi Ermenilere çok geniş bir lütufta bulunmuştur (Sevinç, 2002: 266)⁴. Nizamnamenin Ermenilere sağladığı yararlarla gelince: “Batı medeniyeti ve eğitimine doğru ilk adım atılmış, bütün illerde birçok kültür kurumları açılmış, Ermeni dil ve kültürünün gelişmesinde rol oynanmış, daha çok gazete ve dergi yayınlanmış, Ermeniler seçim usul ve maddelerine alıştırılmış, kilise mensuplarının hukuku sınırlandırılmış, Ermenilere toplu şikayette bulunmak ve uygulamaya geçmek hakkı verilmiş, Katolik ve Protestan Ermenilerinin birleşmeleri sağlanarak, Ermenilerde ihtilal ruhu uyandırılmış ve Ermeni millî meselesi masaya yatırılmıştır” (Serdar, 1996: 30).

Bu hakların verilmesini bir fırsat olarak değerlendiren Rusya 1867’de Osmanlı devletine bir muhtıra vererek, Gayrimüslimlerin menfaatlerinin Müslümanların menfaatlerinden ayrı tutulmamasını ve vilayetlerde bir nevi muhtariyet şeklinde Adem-i Merkeziyet İdaresi kurulmasını istemiştir. Ayrıca ıslahat çalışmalarının Avrupa devletlerinin denetim ve gözetimine de açık tutulmasını talep etmiştir (Serdar, 1996:30-31).

Rusya’nın bu tavrından cesaret alan ve 1869-1874 tarihlerinde Ermeni Patrikliği yapan Mıgırdıç Hırimyan, başta Rusya olmak üzere Avrupa devletlerinin başkentlerini dolaşarak, Ermenilerin istiklâlini temin edebilmek amacıyla kurulmuş olan çeşitli cemiyetleri bir tek çatı altında birleştirmeyi başarmıştır (Serdar, 1996: 31). Bir diğer adım da yine 1874-1884 tarihlerinde Ermeni Patriği olan, II. Nerses Vartabetyan tarafından atılmıştır. Vartabetyan, Ruslar Yeşilköy’e geldiklerinde Rus Başkumandanı Grandük Nikola’yı ziyaret ederek “Ermenilerle meskûn olan Doğu vilayetlerinin Ermenistan adıyla istiklâlinin ilân edilmesini, bu amaç temin edilemezse bu bölgenin Rus kontrolü altına alınmasını” rica etmişti. Ayrıca Çar’a takdim edilmesi için de detaylı muhtıralar düzenlemişti başlamışlardır (Şimşir, 1983: 21)⁵.

Ermenilerin bu faaliyetlerinin Anadolu’da bir devlet kurmaya yönelik olduğunu ilk fark eden kişi II. Abdülhamit olmuştur. Padişah, emellerine ulaşmalarını engellemek amacıyla, Ermenilere karşı çeşitli askerî ve sosyal tedbirler almış olmasına rağmen, gelişmelerin önü alınamamıştır (Kodaman, 1978). Osmanlı-Rus savaşına girilmesini istememesine rağmen, alınan kötü neticenin sebeplisi olarak II. Abdülhamit’in görülmesi ve Ermenilerin Meşrutiyeti kendi menfaatleri için kullanacağını anlaşılmaması sebebiyle II. Abdülhamit, içinde bulunduğu

⁴ 1860’ta tamamlanmasına rağmen 29 Mart 1863’te tasdik edilen bu nizamname ile Ermenilere adeta devlet içinde devlet olma gibi son derece geniş imtiyazlar verilmişti. Ermenilere, kendileri tarafından oluşturulacak 140 üyeli bir meclis tarafından idare edilebilme hakkı tanıyan nizamnamenin Ermenice metninde “Ermenilerin teşkilat-ı esasisi” yani Ermenilerin anayasası ifadesi vardı.

⁵ Nerses’in faaliyetleri sayesinde Ermeni adı ilk defa Ayastefanos Anlaşmasına, ardından da İngiltere’nin çabalarıyla Berlin Anlaşmasına girmiştir.

çaresiz durum karşısında 13 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan'ı süresiz tatil etmiştir (Palmer, 1993: 241; Haslip, 1964: 167⁶).

Meclisin kapatılmasından hemen sonra 3 Mart 1878 Ayastefanos Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmanın imzalanmasını fırsat bilen Beşiktaş Baş Episkoposu Noren Narbey, İstanbul'da hazırlanan bir Ermeni Bağımsızlık Projesi'ni, Petesburg'a götürmüş ve orada Ruslarla bu proje üzerinde çalışmalar yapmıştı (Yaman, 1983: 67). Projeye göre "Ermenistan'a Ermeni bir vali atanacak, sancak idaresindeki amirlerde aynı şekilde belirlenecek, güvenlik Ermenilere bırakılacak, mahkemelerde Hıristiyan kanunları geçerli olacak, hakimler Ermenilerden seçilecek, Kürt derebeyleri dağıtılacak, vergiler ve vakıf işleyişi yeniden belirlenecek, Ermenistan'daki Türklerde bulunan silahlar toplanacak, Zeytun'a bağımsızlık verilmesi temin edilecekti." (Serdar, 1996: 40).

Rusların ve Ermeni ileri gelenlerinin bütün bu çabalarına rağmen, Ermenilerin bağımsız bir Ermeni devleti kurmada uğramış oldukları başarısızlığın ardındaki sebepler hakkında iki önemli tespit yapılmıştır. Bunlardan birincisi Ermeni tarihçi Mesrob K. Krikorian'a aittir. Ona göre sebeplerden biri: Ermenilerin birlikte hareket ettikleri devletlerden İngilizlerin ve Rusların kendilerine özgü gizli planlarının olmasıdır (Krikorian, 1976: 108-madde b⁷; Onur, 1999: 138). İkinci sebep ise Türk tarihçisi Erdal İter tarafından açıklanmıştır. İter'e göre: Anadolu'daki Ermeni nüfusun büyük oranda, geçmişte, iktisadî ve ticarî maksatlarla Batı ülkelerine göçmüş olmasıdır. Şu halde denilebilir ki Emeniler daha işin başında bir devletin teşkili için olması gereken yeterli nüfus ve belirli coğrafi ve tarihî sınırlardan yoksundur (Kodaman, 1978: 95).

Ermenilerin hiçbir yerde nüfus olarak çoğunluğu teşkil etmiyor olmaları, devlet kurmak için önemli bir problem görüldüğünden, başta gelen Ermeni terör örgütlerinden Taşnaksutyun ve Hınçak terör örgütleri (Karaca, 1993: 72-73; Karaca, 2001: 9 vd)⁸, sınır ötesinden Anadolu'ya Ermeni nüfus sokmaya çalışmışlardır. Nüfus nakli çok zahmetli ve masraflı bir iş

⁶ Kendisine yapılan suçlamalar karşısında II. Abdülhamit şu sözleri sarfederek, meclisi tatil etmek zorunda kalmıştır: "Babam Sultan Abdülmecid'i taklit ederek, müstakil müesseseler vasıtasıyla ve ikna yolu ile ıslahat yapmaya teşebbüs etmekle büyük hata ettim. Bundan sonra büyük babam Sultan Mahmut'un yolunu takip edeceğim. Büyükbabam, muhafazası Allah tarafından bana tevdi edilen milletimin ancak kuvvet ve şiddetle idare edilebileceğini anlatmıştı."

⁷ Ermenilerin İngiltere ve Rusya'ya olan güvensizliklerine rağmen bu ülkelerin çıkarları için Türklere karşı savaşmalarının bedelini 1915 ve 1916 yanılgılarıyla ödeyeceklerdir. Türkiye Ermeni Patrikhanesi Danışma Kurulu üyesi Dikran Kevorkyan bu durumu açıkça ifade edecek bir beyanatta bulunmuştur.

⁸ Hınçak Komitesi 1887'de Cenova'da kuruldu. Komite Marksist doktrini benimsedi. 1890'da adını Devrimci Hınçak Partisi olarak değiştirdi ve metod olarak da ihtilalci terörizmi benimsedi. Taşnak Sutyun Komitesi; gayesi Tiflis'teki Genç Ermenistan Cemiyeti ile, merkezi Van'da bulunan Armenaganlar'ı ve Hınçaklar'ı birleştirmektir. 1890'da Kafkasya'da kuruldu. Daha sonra bu komiteler "Ermeni İhtilal Cemiyetleri İttifakı" adıyla bir araya getirildi. Bunların ortak ülküsü "Türk'ü, Kürd'ü her yerde, her türlü şerait altında vur. Mürtecileri, ahdinden dönenleri, Ermeni hafiyelerini, hainleri öldür. İntikam al." idi. Bunlar silahlı terörizmi benimsemiştir.

olduğundan bu örgütler, nüfus naklini sağlayamadıkları zamanlarda ise söz konusu bölgelerdeki Türkleri yok edici katliamlar ve sürgünler düzenlemeye ve böylece buralarda nüfus çoğunluğunu ele geçirerek, elde edilecek boş topraklarda, ki bu topraklardan altı vilayetimiz kastedilmektedir, bağımsız bir Ermeni devleti kurmayı amaçlamışlardı (Karal, 1975: 13; Palmer, 1993: 289)⁹. Fakat bunu kendi güçleriyle başaramayacaklarını anlayan Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin kendilerine verdiği imtiyazlar sayesinde, Anadolu'da geniş bir örgütlenmeye giriştiler. Bu şekilde güçlerini bir araya getiren Ermeni ihtilal örgütleri, bağımsız bir Ermenistan kurulması için en uygun fırsatın ancak, Osmanlı Devleti'nin gireceği bir savaş sırasında çıkabileceğine karar verdiler.

1. 1878 Berlin Kongresi'nde Bir Ermeni Devleti Kurulması Çalışmaları

1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Ermenilere beklediği fırsatı sunmuştur. Bu savaş sırasında Ermeniler, Sırbistan ve Yunanistan'ın kurulmasında gösterdiği gayreti kendileri için de göstereceğine inandıkları için, Rusya ile ittifak yaparak, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmışlardır. Ruslar da Ermenilerin bu yardımlarına karşılık, Ayastefanos Anlaşması'na, Ermeni menfaatlerini teminata alan, 16. maddeyi eklemiştir (Serdar, 1996: 38). Bu madde: "Türkiye'nin yeniden eski haline getirilmesi ve Ermenistan'da işgal ettikleri toprağın Rus askerleri tarafından boşaltılması, iki ülke (Rusya ve Türkiye) arasındaki iyi ilişkilerin sürdürülmesindeki çatışmaları ortadan kaldırabilir, Babıâlî Ermeniler tarafından iskân edilen vilayetlerde etkisini sürdürmek için, yerel ihtiyaçlar ile reform ve ıslahât taleplerini daha fazla geciktirmeden hizmete sokmalı ve Kürtler ile Çerkezler karşısında onların güvenliklerini garanti etmelidir" (Krikorian, 1976: 6)¹⁰ demektedir.

İngiltere, Rusya'nın Ayastefanos Anlaşması ile elde ettiği üstünlüğü hazmedemediğinden, Osmanlı Rus savaşının sonuçlarının uluslararası arenada tartışılması gerektiğini ileri sürerek, anlaşmayı tanımadığını ilan etmiştir. İngiltere Berlin'de düzenlenen konferansta, anlaşmayı yeniden düzenlemeyi ve bazı maddelerini ortadan kaldırmayı tasarlamış, bunda da başarılı olmuştur. İngiltere'nin değiştirmek istediği maddelerden biri de

⁹ Alan Palmer, Ermeni Taşnak aşırı güçlerinin Galata'daki Osmanlı Bankası merkezini basmalarını anlatırken "Teröristlerin kullandığı yöntemler, Yakın Doğu'da bir sonraki yüzyılda birçok terörist örgüt tarafından kullanılacak yöntemlerin habercisi gibiydi. Binaya bombalar koydular, rehinelere aldılar, 6 doğu vilayetinde derhal reformlar yapılmasını, Giritlilere verilen ödünlere denk hakların Ermenilere de verilmesini istediler.

¹⁰ Adrianople'de Ermeni Rahibi Kevork Rusdjuhlian, Yovannes Efendi Nurian, Stephan Arslanian ile İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'nin ve Ulusal Meclis'inin teklifi üzerine Rus komutan Grand Dük Nicholas ve İstanbul'da daha önce elçi ve bir Rus devlet adamı olan Cont İgnatiev, Ermeni problemi için Doğu vilayetlerinde, Ruslardan reform talep ettiler. Ruslar, hazırlanan anlaşmaya Ermeniler lehinde bir madde koymayı da vaad ettiler: Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya ve Avrupa vilayetlerinde sürdürülmekte olan gaddarlık ve baskıları önlemek amacıyla, Ermeniler tarafından iskân edilmiş olan vilayetlerde (Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Elazığ ve Sivas), yerel idareye kendi kendini yönetmesi hakkını vermeyi, Çarlıkla yapılan anlaşmada, Sultan garanti etmiştir.

Ermeniler için anlaşmaya konulan 16. madde idi. İngiltere Ermenilerin gelecekte kendi bölgesinde çıban başı olmasından ve kendilerine muhalif bir misyon teşkil etmelerinden endişe ederek, doğrudan toprak sahibi olmaları yerine, zaman içinde kendi hamiliklerinde gelişen bir toplum olmalarını sağlamak amacıyla 16. maddeyi tadil ederek, Berlin’de imzalanan yeni anlaşmanın 61. maddesi olarak yeni bir düzenleme yapılmıştı. Madde uyarınca Babıâlî, Ermenilerin sakin oldukları vilayetlerin muhtaç olduğu ıslahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi ve Ermenileri Kürtlerin ve Çerkezlerin saldırılarından korumayı taahhüt etmiştir (Küçük, 1986: 14; Engin, 2001: 116; Krikorian, 1976: 8¹¹).

Bütün bu kazanımlara rağmen Ermeniler memnun olmamışlardı. Onların arzusu Rusya’nın, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Sırp ve Yunanlılardan sonra en büyük Hıristiyan azınlık olan Ermenileri de en az onlar kadar desteklemesi ve bağımsız bir ülkeye sahip kılması idi (Danişmend, 1972: 333)¹². Bunun temin edilememiş olmasını bir Ermeni olan M. Kherimian şöyle açıklar: “Bütün Sömürgeler konferansa demir kaşıkla ve ‘harisa (Krikorian, 1976, 8)¹³’ hisselerini almak için geldiler. Bizim kaşığımız kâğıt [mektup] olduğundan, biz hiçbirşey alamadık.” (Krikorian, 1976, 8)

Bu düş kırıklığını yeni bir kazanıma dönüştürmek amacıyla Birleşik Topluluklar [United Society (Miatseal enkeruthiwn)] ve diğer örgütlerin gayretleriyle Ermeniler Osmanlı topraklarındaki Ermeni okullarını birer karargâh haline getirdiler. Böylece Ermeniler, güç ile elde edemedikleri kazanımları yeni nesillere din, dil, edebiyat ve tarih bilinci içinde öğretmeyi ve Ermeni Devleti’ni kurmak hayalini uzun vadeye yayılmış bir amaç haline getirmeyi hedeflediler (Süslü, 1987: 30; Öke, 1991: 73; Sevinç, 2002: 291)¹⁴.

2. Ermenilerin Yerelde Teşkilatlanmaları

Ermenilerin bu faaliyetleri kısa zamanda meyvelerini verdi ve teşkilatlandırılmış gruplar 1890 yılından itibaren organize bir şekilde, Osmanlı topraklarında şiddet ve terör hareketlerine başladılar. Türkler ve Kürtler, Ermeni çeteleri tarafından kadın, çocuk, ihtiyar denilmeden camilere kapatılarak, yakıldılar. Erkeklerin cinsel organları kesildi, derileri yüzüldü, gebe

¹¹ Madde şu şekli almıştır: “Babıâlî daha fazla ertelemeksizin, Ermeniler tarafından iskân edilmiş olan vilayetlerde yerel ihtiyaçlar olarak talep edilen reform ve ıslahatları üstlenmeyi yerine getirmeli. Kürtlere ve Çerkezlere karşı onların güvenliğini garanti etmelidir. Atılan adımların etkili olması için, onların uygulanmasına nezaret edecek olan, Büyük güçler periyodik olarak bilgilendirilecektir.”

¹² Oysa Ermeniler Rusya için sadece Osmanlı Devleti’ne karşı kullanılacak basit bir aletten ibarettir. Hatta Rus Hariciye Nazırı Prens Labanof, Bulgaristan’ın nankörlüğünü ima ederek, “Biz Garp’taki hatamızı Şark’ta tekrar etmeyeceğimiz için bir Ermeni Bulgaristan’ı istemeyiz” demişti.

¹³ Doğuyla ilgili bir yemek, et ve buğday birlikte dövülür ve pişirilirdi.

¹⁴ 1862 Nizamnamesi ile oluşturulan Umumi Meclis çalışmaya başlayınca manastırlarda, kiliselerde, okullarda içinde yaşadıkları topluma kin ve nefret hisleriyle dolu bir nesil yetiştirilmeye başlandı.

kadınların karınları deşildi, genç kızlar tecavüz edilerek, kazıklara oturtuldu (Hocaoğlu, 1976; Deliorman, 1973, 54; Sevinç, 2002: 279; *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, 1995: 154.).

Ermenilerin bu zalimlikleri sürerken, Osmanlı hükümet ve saray yetkilileri maalesef, 1860'lı yıllardan itibaren ortaya çıkmış olan Yeni Osmanlılar (diğer bir adıyla Genç Osmanlılar) ve bunların bir ileri aşaması olan Jön Türklerin karşı muhalefetiyle uğraşmaktaydı (Palmer, 1993: 317-319; Akşin, 1985: 832¹⁵). Bu muhalefet sebebiyle Osmanlı hükümeti Ermenilere karşı yeterli önlem alamamış, halk nazarında despot ve hürriyet kısıtlayıcı bir görüntü sergilemek istemediğinden, yapılanları siyasî ve diplomatik yollardan çözmeye çalışması, terör örgütlerinin Avrupa'da yeni dostlar edinmesinde ve önemli ilişkiler kurmasında etkili olmuştur. Bu ilişkilerden ilkinin kuran Katagikos 5. Kevork, Petersburg'a bir heyet göndererek, Türkiye'nin bu zayıf anından istifade ile Ermeni iddialarının devletlerarası bir sahaya intikalinin mümkün olup olmadığını Rus Hükümeti'ne sordu. Ruslar bundan büyük memnuniyet duydular. Bunun üzerine 5. Kevork, Şark Hıristiyanlarının kadim hamisi dediği Rusya'dan Türkiye Ermenistan'ını ve Ermenilerini himayesi altına almasını İsa namına istirham etmiştir (Uras, 1950: 378). Bir diğer ilişki de yine bir Ermeni Patriği tarafından kurulmuş olup, bu hususta İngiliz Büyükelçisi Sir Eliot, 1876'da kendisini ziyaret eden Ermeni patriğinin "Eğer Avrupa'nın bu işe müdahalesi ve dikkatlerinin çekilmesi için ihtilâl ve isyan çıkarmak lazımsa bunu yapmak hiç de zor değildir." (Kocaş, 1967: 74) dediğini nakletmektedir.

3. Jöntürk-Ermeni İşbirliği ve Abdülhamit

Ermenilerin dehşet verici planları sürerken, Sultan II. Abdülhamit iktidarına muhalif olan Jön Türkler, anayasalı meşrutî bir sistemin tekrar kurulması için çalışıyorlardı. Meşrutî yönetimin getirilerinin kendileri için önemini, I. Meşrutiyet döneminden çok iyi görmüş olan Ermeniler, Jön Türkler ile 4-9 Şubat 1902'de bir araya gelerek Birinci Osmanlı Liberaller Kongresi'ni topladılar (Kocabaş, 1991: 67; Palmer1993: 314). Toplantıya Ermeni, Rum, Bulgar, Sırp ve diğer ayrılıkçı komitelerden toplam 47 delege katıldı (Akşin, 1985: 834)¹⁶. Kongrede yapılacak ihtilal harekâtına yabancıların katılmasını isteyenlerle istemeyenler arasında anlaşmazlık çıktı. Prens Sabahattin diğer devletlerin müdahalesini gerekli görürken

¹⁵ 1889'da Askeri Tıbbiye'de okul öğrencileri İshak Sukuti, Mehmet Reşid, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo ve Hüseyinzade Ali (Turan) tarafından kurulan gizli örgüte "İttihâd-ı Osmanî'nin kurucularına Jön Türkler de denilmiştir. İttihad-ı Osmanî'nin adı Ahmed Rıza'nın başkanlığı ile 1895'ten sonra İttihat ve Terakki olarak değiştirilmiştir.

¹⁶ Kongre'de alınan kararlar arasında Ermenileri ilgilendiren kısım "Uluslararası anlaşmalara, özellikle de Berlin Anlaşması'na uyulacak ve Türkiye'nin iç düzeni ile ilgili olduğu ölçüde bu hükümler ülkenin tüm vilayetlerine uygulanacaktır"denilmekteydi.

(Akşin, 1993: 834)¹⁷, Ahmet Rıza buna karşı çıktı. Bu yüzden kongre başarısızlıkla sonuçlandı ve Ermeniler bu tarihten sonra gizli komiteler oluşturarak, yeni bir toparlanma ve güç kazanma sürecine girdiler (Palmer, 1993: 314). Ermeniler 21 Temmuz 1905'te bağımsız Ermeni devletinin önünde en büyük engel olarak gördükleri Sultan Abdülhamit'i öldürmek için başarısız bir suikast girişiminde bulundular (Uras, 1976: 525 vd). Ermenilerin Abdülhamit'e karşı giriştikleri bu harekettten ciddi olarak etkilenen Jön Türkler, Ermeni Taşnaksutyun Komitesi ile, Abdülhamit'e karşı 27-29 Aralık 1907 tarihinde Paris'te ikinci defa bir araya gelerek, İkinci Osmanlı Liberaller Kongresi'ni (Kocabaş, 1991: 73). Ahmet Rıza, Prens Sabahattin ve Ermeni Taşnaksutyun cemiyeti başkanı K. Malumyan'ın ortak başkanlığında topladılar. Bu kongrede ihtilal ve işbirliğine dair önemli kararlar alınmasına rağmen bunlar açıklanmadı (Bayındır, 1997: 4; Akşin, 1993: 838)¹⁸. Jön Türkler "ittihad-ı anasır" (unsurların birleşmesi) uğruna devleti yıkmaya çalışan eli kanlı komitecilerle anlaştıktan sonra hızlı bir şekilde ihtilal hazırlıklarına giriştiler (Engin, 2001:119). Jön Türklerin baskılarına dayanamayan Sultan, 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyeti ilan etmek zorunda kaldı. Meşrutiyet yönetim Ermenilerin serbestçe yeniden faaliyet göstermelerine zemin hazırladı. Silah taşıma yasakları kaldırıldığından Ermeniler hızla silahlandılar. Yapılan yeni parlamento seçimleri sayesinde Osmanlı Mebuslar Meclisi çeşitli unsurlara mensup milletvekilleri ile yeniden kuruldu. Bu mebuslar kendi milletlerinin çıkarları doğrultusunda faaliyetlerde bulundular. Ülkeyi yöneten hükümetler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin baskılarına maruz kalınca, Abdülhamid yeniden sert bir politika izlemeye yöneldi. Bunun üzerine Ermeni ayrılıkçı örgütleri silahlanmaya ve Müslümanları tehdit etmeye başladılar. İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı İstanbul'da 31 Mart Vak'ası meydana gelirken, bunu fırsat bilen Ermeniler Adana'da Müslümanları katletmeye başladılar (14 Nisan 1909) (Bayındır, 1997: 4-5).

4. 31 Mart Ayaklanması ve Adana Olayları

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bu siyasî kargaşayı kendi lehlerine değerlendiren Ermeniler, 1890'da başlattıkları terör hareketlerini, saraya karşı bir muhalefet olarak ortaya çıkmış olan Türk milliyetçilerini de kullanmak suretiyle sürdürmüş ve emellerine Türk'ü Türk'e karşı kullanmak suretiyle ulaşmayı amaç edinmişlerdir (Kocabaş, 1991: 74). Ermeniler 1890 tarihinden itibaren bu şekilde yaklaşık 34 ayaklanma çıkarmışlardır (Deliorman, 1973:

¹⁷ Prens Sabahattin "çıkarcı müdahaleleri önlemek için", "Menfaati menfaatimize uygun, hür ve demokratik hükümetlerle" anlaşmak yabancı müdahalesinin menfi yönlerini ortadan kaldıracaktır fikrindeydi.

¹⁸ Kongre çalışmalarını tamamlayarak ortak bir bildiri yayımladığında bildirin altına şu örgütler imzalarını atmışlardı: Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet-i Meşrutiyet Cemiyeti, Ahd-ı Osmani Cemiyeti (Mısır), Londra'da Türkçe ve Arapça yayımlanan Hilafet'in yazı kurulu, Taşnak Sutyun (Ermeni örgütü), Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi ve bazı Ermeni yayınlarının yöneticileri

40)¹⁹. Ermeniler, aynı zamanda Avrupa’da Türkler Ermenileri katlediyor yaygarasını yayarak, Avrupa’nın Osmanlı Devleti’ne müdahale etmesini temin etmeye çalışmışlardır.

31 Mart Ayaklanması, Rumeli’de bulunan Hareket Ordusu’nun çabalarıyla bastırıldıktan sonra, Ermeniler, bağımsız Ermeni devletinin önünde en büyük engel olarak gördükleri II. Abdülhamit’in İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından hal edilmesini büyük bir coşku ve nümayişle karşıladılar (Kayalı, 1998: 4). II. Abdülhamit’in ortadan kaldırılışının hemen ardından başlayan 1909 Adana Ermeni İsyanı, bu birlikteliğin de sonunu hazırlamıştır. Ermeniler, İttihat ve Terakki Partisi ile kurdukları iyi ilişkileri yanlış değerlendirmişlerdi. Onlar ortak düşman Abdülhamit’in devrilmesinde üstlendikleri rolün bir karşılığı olarak, kendileri için dinî, tarihî ve stratejik bir öneme sahip olan Adana ve buraya bağlı olan Tarsus, Dört Yol, Osmaniye ve Kozan bölgesinde bir Ermeni devleti kurulabileceğine kendilerini inandırmışlar veya 31 Mart hadisesi ile bu ayaklanmayı bir oldu/bittiye getirmek istemişlerdi. Gerçeğin böyle olduğunu gösteren bazı hazırlıklar da vardı. Meselâ, o tarihteki İngiliz sefaretinin bir raporunda “Ermeniler bağımsız idareyi hemen başlatmak istiyorlar.” (Gürün, 2001: 226) şeklindeki ifade ile Muşeg Efendi adlı bir papazın 1895 yılında çıkan Ermeni isyanlarının bastırılması sebebiyle duyduğu kinin intikamını almak amacıyla ortaya çıkarak, Ermenileri isyana davet etmesi bunun bir ispatı idi. İsyanın başlamasında etkin olan Muşeg Efendi ve Ermeni komiteleri bir yandan bölgeye silahlı Ermeniler sevk etmekte, diğer taraftan da “Kilikya’nın da müstakil bir idareye tabi tutulması için beyannameler” (Arıkoğlu, 1961: 46) hazırlayarak yoğun bir propaganda yapmaktaydılar. Bütün bu kışkırtma hareketleri sonucunda Müslümanlara karşı yoğun bir saldırıya geçen Ermeniler kısa bir süre sonra karşılarında, iyi ilişkiler içinde olduklarını zannettikleri İttihat ve Terakki’nin Dedeağaç’tan getirdikleri orduyu buldular.

5. II. Abdülhamit’e Karşı Ermeni-Jöntürk İttifakı

Adana isyanı ile maksatını iyice açığa vuran ve Ermenileri bu isyan için teşkilatlandıran Taşnaksutyun Komitesi, amacı sadece Abdülhamit’i düşürmek olan İttihat ve Terakki Partisi ile İstanbul’da bir anlaşmaya vardı (Kocabaş, 1991: 191). Bu anlaşmanın imzalanması “Vatanın bağımsızlığını sağlamak, bütünlüğünü ve politikasını sonuna kadar korumak, birtakım kimselerde doğan kötü düşünceleri yok etmek ve Osmanlı unsurları arasında iyi ilişkiler kurmak” gerekçesine dayanıyordu. Anlaşmaya göre “İki cemiyet meşrutiyeti güçlendirmeyi ve halkın kültürel eğitimini birlikte organize etmeyi; gerici hareketlere karşı birlikte mücadele

¹⁹ Bu ayaklanmalardan en önemlilerinden bazıları; 15 Temmuz 1890 Kumkapı Nümayişi, Eylül 1893 Merzifon, 4 Ağustos 1894 Tokat, 23 Ağustos 1894 I. Sasun İsyanı, 30 Eylül 1895 Babiali gösterisi, 24 Ekim 1895 Zeytin İsyanı, 15 Haziran 1896 Van İsyanı, 26 Ağustos 1896 Osmanlı Bankası baskını, 21 Temmuz 1897 II. Sasun İsyanı’dır.

vermeyi, Osmanlı vatanının bölünmez bütünlüğünü sürdürmeyi ve Ermenilerin bağımsızlık eğilimine dair istibdat yönetimi döneminden kalan söylentileri ortadan kaldırmayı; vatanın ilerlemesini birlikte gerçekleştirmeyi hedef seçmekteydiler. Ayrıca Adana faciasını ve 31 Mart hadisesini bir uyarı olarak kabul etmek ve bütün bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak için birlikte hareket etmeyi..." (Kocabaş, 2001: 191) hedefliyordu. Ancak kısa bir süre sonra Ermeniler Erzurum'da gerçekleştirdikleri Sekizinci Taşnak Sutyun Kongresi'nde, söz konusu anlaşmayı yeniden değerlendirerek; Taşnak Sutyun Komitesinin, İttihat ve Terakki Cemiyetine muhalif durumda kalmasına karar verdiler (Babacan, 2001: 141)²⁰. Taşnak Sutyun, her ne kadar Türkiye Ermenileri olarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerine onlarla aynı safta yer alacaklarını söylemiş olsa da, gerçekte Rusya'nın Türklerle girişeceği bir savaş sırasında, Rusya Ermenileri ile hareket etmeyi ve Türklere karşı savaşmayı kararlaştırmaktan çekinmemiştir. Ermeniler bu kararı alırken, Türkler, Rusya'ya karşı açılacak bir savaşta, Ermenilerin ittifakının sağlaması halinde, Ermenilere istedikleri bir bölgede otonom vaat etmekteydiler. Buna karşılık, çıkacak bir savaşta Türklere karşı savaşılması halinde, bağımsız bir Ermenistan kurulması yolunda, Rusya'nın kendilerine daha büyük yardımlar yapacağına olan inanç, Ermeniler arasında daha kuvvetli idi (Gürün, 2001: 254).

6. Ermenilerin Türklerle Yollarını Ayırması ve 1915 Sevk ve İskân Yasası

Ermeni Taşnaksutyun liderlerinden Kazaçsuni Erzurum'da İttihat ve Terakki yetkililerine verilen vaatlere rağmen, Ermenilerin Rusların yanında yer almasının yaklaşık çeyrek asırlık bir problem olduğunu, Ermeni toplumunun bu süre içinde Türklere karşı kaçınılmaz bir şekilde psikolojik olarak beslendiğini ve bu ruhla hareket ettiklerini ifade eder (Gürün, 2001: 254). 1914'te savaş başladığında Ermeniler Türk konvoylarını vurmaya, lojistik ve askeri istihbaratları yok etmeye, Anadolu vilayetlerinden Rus tarafına gönüllüler temin etmeye başladılar. Rus komutanların oluşturdukları Ermeni intikam alayları 6 Mayıs 1914'te Van'ı işgal ederek bütün Müslümanları kılıçtan geçirmesi ve ardından 30 Ağustos'ta Zeytun'da ve sonraki tarihlerde doğu vilayetlerinin hemen çoğunda isyanlar başlatmaları, İttihat Terakki hükümetini Ermenilere karşı geniş tedbirler almaya sevk etmiştir (Valyi, 1925: 233 vd; Babacan, 2001: 143²¹).

²⁰ İttihat ve Terakki Hükümeti'nin, Hıristiyan unsurlara ve özellikle Ermenilere karşı eskiden beri takip ettiği iktisadî, sosyal ve idari birbirine zıt politika, baskıyı ve ıslahatı uygulamaya konusunda gösterdiği aldatici hareketleri göz önünde tutan Taşnak Sutyun Kongresi, İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet durumunda kalmaya, onun siyasî programını eleştirmeye, kendisine ve teşkilatına karşı şiddetle mücadeleye girişmeye" karar vermiştir.

²¹ Zeytun'daki bu ayaklanmadan sonra Ermeniler tarafından Kayseri, Bitlis, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, Van, İzmit, Adapazarı, Hüdavendigar, Adana, Halep, İzmir ve Canik'te seri ayaklanmalar başlatıldı.

Bu tedbirlerin ilk belirtisi 2 Mayıs 1915'te Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderilen bir telgraftır. Bu telgraf, Van ve çevresinde isyan halinde olan Ermenilerin gerekirse aileleri ile beraber Anadolu içlerine taşınmasının, buradaki isyanı sona erdirebileceğini bildirmektedir (*Genelkurmay*. No. 1/1, KLS 44, Dosya 207, F.2-1). Bu sırada 17 Aralık'ta Antakya'dan, 19 Şubat'ta Elazığ'dan, 21 Şubatta yine Elazığ'dan, 25 Şubat'ta Ankara Develi'den 27 Mart'ta Suşehri'nden, 30 Mart'ta Bitlis'ten, 22 Nisan'da Sivas'tan 27 Nisan'da Diyarbakır'dan gelen telgraflardan Ermenilerin Anadolu'nun her yerinde ayaklanma çıkardıkları haber veriliyordu. Ermenilerin bu tavrı, aslında sadece Van ile sınırlı tutulacak olan bu meselenin, doğu Anadolu'da rahatsızlık olan bütün vilayetlere yaygınlaştırılmasında etkili olmuştur (Gürün, 2001: 254). Van'da meydana gelen hadiseler üzerine 25 Şubat 1915 tarihinde Başkumandan vekili Enver Paşa, bir emir yayınlayarak Ermenilerin ihtilal girişimlerinin olduğuna işaret ederek, sert tedbirler alınacağı yönünde bir uyarıda bulunmuştu (Bakar, 2003: 67). Altı maddeden ibaret olan bu emirle ilgili olarak Erzurum'daki Alman konsolos Scheubner, İstanbul'daki elçiliğine gönderdiği telgrafta (3 Mart 1915): Askeri yetkililerin çok sert tedbirler aldığı, Ermenilerin silahlı bir hizmette bulundurulmayacağı, Bitlis'te Ermenilerin ayaklandığı, askere ve jandarmaya silahla mukabele ettikleri ve Kayseri'de yapılan aramalarda bomba ve şifre telgraflara rastlandığı bildirilmekteydi (BOA, DH.EUM. 2. Şb, 7/21). Bir başka yazıda ise Kars ve Ardahan da Ermeniler tarafından katledilen Müslümanların 30.000'i aştığı ifade edilmekteydi (Bakar, 2003: 68). 24 Nisan 1915'te bütün vilayetlere gönderilen bir başka yazıda ise Ermeni komitelerinin kapatılması, evraklarına el konulması, komite ileri gelenlerinin tutuklanması istenmekte ve bu önlemlerin komitelerin bir ihtilal girişimini engellemek olduğu, buna karşılık Ermeniler ile Müslümanlar arasında bir mukatele vuku bulmaması için son derece hassas davranılması aksi halde suçluların sert bir şekilde cezalandırılacağı ifade edilmişti. Ermenilerin bütün dünyada "Soykırım" olarak ilan ettikleri 24 Nisan, aslında bir gerçekte olmayan bir soykırım gününü değil, tutuklanan bu kişilerin öldürüldüğü iddiasını ortaya koymaktadır. Ancak Osmanlı belgeleri incelendiğinde bu kişilerin bir kısmı sonradan tekrar ikamet yerlerine dönmüş olup, kalanlarının Çankırı ve Ayaş'ta son derece rahat bir yaşam sürdürdüklerini tespit etmek de mümkündür (Bakar, 2003: 70'den naklen. BOA, DH.ŞFR, no. 52/266; BOA, DH.EUM.VRK, no. 15/33; BOA, DH.ŞFR., no. 55/214; BOA, DH.ŞFR., no. 52/96. 97, 98).

Ermenilerin isyan girişimleri karşısında ilan edilen bir başka tedbir ise yine Başkumandanlık Vekili imzasıyla Dahiliye Nezaretine gönderilen 2 Mayıs 1915 tarihli yazı olup, bu da Van ve çevresinde isyan eden ve Müslüman ahaliyi katleden Ermenilerin hudud dışına veya Anadolu içlerine sürülmesini içermekteydi (Bakar, 2003: 70-71).

Ermeni isyanlarının ve saldırılarının giderek artmasına karşılık, devletin tutumu da sertleşmekteydi. 21 Mayıs 1915 tarihinde alınan yeni bir karar ile hem Ermenilerin Fransız ve İngiliz ordularına gönüllü katılımlarını engellemek ve hem de devlete ait bilgilerin dışa sızmasını önlemek amacıyla dışarıdan Ermeni kabulü yasaklanırken, yaşları 17 ile 55 arasındaki erkek Ermenilerin ülke dışına çıkışı yasaklandı (Bakar, 2003: 72).

Sevk ve İskân Kanunu'nun tüm ülke çapına yaygınlaştırılmasına dair kararın alınmasında etkin olan sebepler 1916 yılında düzenlenen İttihat ve Terakki konferansında 16 maddede toplanmıştı. Bu maddelerin tamamı isyan hazırlıkları ve bu yolda yapılan saldırılar üzerinde yoğunlaşmıştı (Bakar, 2003: 73-76). Nihai karar ise 26 Mayıs 1915 tarihinde Başkomutanlıktan Dahiliye Nezareti'ne yazılan ve Talat Paşa tarafından resmi bir dille aynı tarihte sadarete yazılan tezkere ile sevk ve iskân kanununa zemin hazırlanmış oldu (Bakar, 2003: 77-78)²².

27 Mayıs 1915'te ilan edilen "Sevk ve İskân Kanunu" önemli ilk iki maddesi şöyledir (Bakar, 2003: 78):

Madde 1. Savaş esnasında ordu, kolordu ve fırka kumandanları ve vekilleri ve müstakil mevki kumandanları, ahali tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine, memleket savunmasına, asayişin muhafazasına ilişkin icraatlara muhalefet silahla saldırı ve mukavemet görürlerse en sert şekilde cezalandırmaya yetkili ve zorunludurlar.

Madde 2. Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları askeri icablar gereği veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalar ahalisini tek tek veya toplu olarak başka mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.

Talat Paşa tarafından sadarete gönderilen tezkere bu maddeler dahilinde yorumlanarak Meclis-i Vükela tarafından 30 Mayıs 1915 tarihinde kabul edilmiştir. Buna göre köy ve kasabalarda bulunan Ermeniler iskân yerlerine varıncaya kadar muhacirin tahsisatından (ki bu tahsisat 60 milyon kuruştur) ödenecek meblağlardan faydalanacaklardır. Bu münasebetle iaşelerinin karşılanması, gittikleri yerlerde kendilerine durumları nispetinde emlak ve arazi dağıtılması, muhtaç olanlara ev yaptırılması, zirai malzeme, tohumluk, adet ve edevat verilmesi, terk ettikleri yerlerde kalan eşya ve mallarının istemeleri halinde satılması, kendilerine verilmesi veya kendi istekleri dahilinde mal sandıklarında muhafaza edilmesi gibi hususları içermekteydi (Bakar, 2003: 78). Ayrıca Ermenilerin iskân ve iaşe meselesinin tanzimi

²² Talat Paşa'nın kanunun çıkarılması için yaptığı teklifte, kanunun çıkarılma gerekçeleri yer almaktadır.

için de aynı tarihte 15 maddeden oluşan bir talimatname de ilan edilmiştir (Bakar, 2003: 80-81).

6 Eylül 1914'te başlatılan siyasi parti kapatmaları (Gürün, 2001: 275) bir sonuç vermeyince, Ermenilerin buldukları yerden başka yerlere nakline dair karar öncelikle rahatsızlıkların olduğu vilayetlerde uygulanır. 26 Mayıs 1915'te Başkumandanlıktan Dahiliye nezaretine gönderilen bir emir ile başlatılan ve 30 Mayıs'ta Bakanlar kurulunda alınan karar ile son hali verilen "Sevk ve İskan Kararı"nın şekil ve uygulanma şartları bütün ordu birimlerine gönderilir (BOA, MV, no. 198/24, 30 Mayıs 1915)²³. Emrin aslında: "Ermenilerin yoğun buldukları ve isyan halinde oldukları bölgelerden alınarak güney bölgelerine sevk ve iskân edilmelerine dair" karar yer almaktadır (Bayur, ts: 40-42; Süslü, 1990: 124).²⁴.

Bütün bu talimatlar, Ermeni toplumunun tamamını kapsamamıştır. İlk aşamada isyan çıkaran Ermeniler sevke tabi tutulmuştur. Ancak uygulama sırasında bazı Ermenilerin tümünden veya şahsen ihtida müracaatında bulunmaları, isyan ve ihtilale karışmış olmalarına rağmen, buldukları yerleri terk etmemek amacıyla böyle bir girişimde buldukları tespit edilmesi sebebiyle, bu kişilerin ihtida gerekçelerinin bazı şartlarla geçerli olabileceğine dair bir bildiri yayınlanmıştır. Bu bildiriye göre (Bakar, 2003: 83 ve; 203 vd.; Zamacı, 2009):

1. İhtidası kabul edilebilecek olanlar ancak sevk edilmeyerek öteden beri ikamet ettikleri yerlerde bırakılanların olması,
2. Sevk olundukları sırada merkezden gönderilen özel emirle sevkleri durdurulanların, gerek kendi ikametgahlarına iade olunanların gerekse bir mevkide tutulanların ihtidalarının kabul olunacağı, belirtilmekteydi.

3 Ağustos 1915'te alınan bir kararla Ermenilerden Protestan olanların, 5 Ağustos'ta ise Katolik olanların sevklerinin, 15 Ağustos'ta da Ermeni mebus ve ailelerinin sevklerinin durdurulduğu bildirilmişti. Aynı tarihli bir başka yazıda ise velisi asker ve memur olanların yerlerinde kalmalarına karar veriliyordu. Ancak bu gibiler buldukları mahalde 5 haneden fazla iseler, fazla olanlar Ermeni olmayan köy ve mahallerde nüfusun %5'inden fazla olmayacak şekilde yerleştirilmeleri emredilmişti (Bakar, 2003: 85-86).

²³ Meclis-i Vükelâ'nın Sevk ve İskan Kararı.

²⁴ Savaş sebebiyle doğudan ve cephe gerisinden ülkenin iç kesimlerine sevk edilerek, işeleri, yerleşimleri ve emniyetleri sağlanan muhacirlerin yaklaşık sayısının 702.900 olduğu, nakledilenler arasından kendi istekleriyle ayrılanların bu rakama dahil olmadığı, belgelerden anlaşılmaktadır. Bütün bu sevk ve nakledilenlerin sadece Ermeni olmadığı, bunlar arasında diğer azınlıklar yanında Müslümanların da bulunduğu ifade edilmekle beraber, Ermenilerin belgelerde ismen zikredilmesinin esas nedeni, onların cephe gerisinde bilfiil isyan ve katliamlarda bulunmalarından, buna karşılık İttihat ve Terakki Cemiyeti makamlarının Ermeni sevkiyatı sırasında onların silahlı direnişine rağmen, onlarla ilgili alınan insani tedbirlerin Batı kamuoyuna aktarılması ve Ermenilerin gerçek dışı beyanlarının bertaraf edilmek istenmesinden kaynaklanmaktaydı. Bu konuda 17 Aralık 1916'da Sadrazama gönderilen bir belge geniş bir tafsilat sunmaktadır (Süslü, 1990: 125-131).

Bütün bunlara rağmen 20 Ağustos 1915'te Karahisar-ı Sahip Ermeni Cemaati, 31 Ağustos'ta Burdur Ermeni Cemaati, 3 Eylül 1915'te Isparta Ermeni Cemaati ve bu şekilde birçok yerden gelen dilekçelerde ortak arzu, yüzyıllardan beri birlikte yaşadıkları Türk ve Müslüman kardeşleriyle huzur içinde olmaları ve sadece kendi işleriyle meşgul olan kişiler olduklarını gerekçe göstererek Osmanlı Devleti'ne sadakatlerini bildirenler ise genel olarak ya yerlerinde veya yakın bölgelerde ikamet etmek üzere sevk kararları iptal edilmiştir (Bakar, 2003: 87).

Sevke tabi tutulan bölgeler hakkında Talat Paşa tarafından 26 Mayıs 1915'te sadarete gönderilen telgrafta şu şekilde bildirilmişti: Van, Bitlis ve Erzurum vilayetleri; Adana, Mersin ve Sis (Kozan) şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları; Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere, Maraş sancağının diğer yerleri; Merkez kazaları hariç olmak üzere Halep vilayetinde İskenderun, Beylân, Cisir-i Şugur ve Antakya kazaları, köy ve kasabaları olmakla beraber, sevk kararından önce uygunsuz ve muzır durumları tehlikeli görülmüş olan Ezine gibi yerler de daha sonra sevke tabi tutulmuştur (Bakar, 2003: 91).

5 Temmuz 1915'te alınan bir karar gereği sevke tabi tutulanların iskan ettirilecekleri bölge ise şu şekilde sınırlanmıştır ((Bakar, 2003: 92):

Kerkük sancağının İran sınırına 80 kilometre mesafede bulunan köyler ve kasabalar dahil, Musul vilayetinin güney ve batı kesimleri. Diyarbakir hududundan 25 kilometre içerde ve Habur ile Fırat nehirleri arasındaki yerleşim yerleri dahil olmak üzere Zor sancağının güney ve batı kesimleri. Halep vilayetinin kuzey kesimleri hariç olmak üzere doğu, güney ve güneybatısında bulunan bütün kasaba ve köyler.

Bütün bu yerlere iskân, köylerdeki Müslüman nüfusun %10'unu geçmeyecek şekilde yerleştirilmesine karar verilmiştir.

Osmanlı Devleti, Ermenilerin savaş esnasında başlattıkları ihtilal ve isyan hareketleri karşısında mecburen çıkarmış olduğu "Sevk ve İskân Kanunu"na dair uygulamaların yukarıda verilen şartlar çerçevesinde 15 Mart 1916 tarihine kadar devam ettiğini görmekteyiz. Bu tarihten itibaren devlet, sevk işlemlerinin tamamen durdurulması yönünde bir karar almıştır (Bakar, 2003: 101).

Sevk ve İskân Kanunu'nun ve öncesinde yer yer başlatılan sevk işlemleri sırasında yapılan muameleler dikkatle incelendiğinde, Ermenilerin sevki sırasında meydana gelen ölümlerle ilgili Osmanlı Arşiv Belgeleri, ki bu belgeler yüzyıllar boyu her türlü ayrıntıyı hiçbir hile ve desiseye şüphe bırakmayacak şekilde açık ve saf olarak sunmasına rağmen, kesin

yargılara sahip olmadığını hayretle izlemek mümkündür. Buna rağmen Ermenilerin iddia ettiği gibi kanunun uygulanmaya başladığı zaman zarfında Osmanlı vatandaşı Ermenilerin kayıpları hakkında ortaya konulan veriler, Osmanlı belgelerine değil yabancı konsolos, rahip ve memurlara aittir. Dr. Bülent Bakar'ın verdiği bilgilere göre, 1914 yılı resmi rakamlarına göre Osmanlı Devleti'nde 1.300.000 Ermeni yaşamaktaydı. Bunların yaklaşık olarak 400.000'i 1914'ten itibaren Rusya'ya kaçıyordu. Bilindiği gibi Rus Ermenistan'ı Osmanlı topraklarından Eçmiyazin Kilisesi'ne bağlılıkları sayesinde göçürülen Ermenilerle teşkil edilmiştir (BOA, DH.EUm. 2. Şb, 6/58, 12 Mayıs 1915)²⁵. Bu durumda geriye kalan 900.000 kişinin 100.000'ini de ihtida edenler ile Katolik ve Protestan olmaları sebebiyle sevkleri yapılmayanların olduğu düşünülebilir.

Bu hususu teyit edecek şekilde, 16 Şubat 1921 tarihinde Robert Koleji Müdürü Caleb F. Gates, İngiliz Komiseri Rumbold'a verdiği ve Ermeni patrikhanesinin de kabul ettiği bir rapora göre, sevk sırasında Ermeni kayıplarının ancak 355.000 kişi olabileceği, buna karşılık yaklaşık 600.000 Ermeni'nin de hala Türk topraklarında olabileceğinin belirtilmesi, Ermeni iddialarının asılsız ve maksatlı olduğuna işaret eder (Bakar, 2003: 246-247).

7. 1918 Geri Dönüş Yasası ve Ermenilerin Anadolu'ya Göçürülmesi

Brest-Litovsk müzakereleri sırasında Rus delegesi Troçki ile Osmanlı murahhası Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey tarafından yapılan görüşmeler sırasında Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin sevk edildikleri yerlerden tekrar, eski ikamet yerlerine veya istedikleri uygun başka mahallere avdetlerinin/geri dönüşlerinin temini için bazı tedbirler alınacağı yönündeki teminatı hem Avrupa hem de Ermeni basınında yer almıştı. 5 Ağustos 1918 tarihli İkdam Gazetesi, hükümetin Ermenilerin ve Arapların geri dönüşü için bazı hazırlıklar içinde olduğu yönündeki haberi, müteakip tarihlerde Jamanak, Hayrenik ve Puzantiyon gazeteleriyle Ermeni diasporasına duyurulmuştu (Bakar, 2003: 154).

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, Talat Paşa kabinesinin istifa etmesi (7 Ekim 1918) ile Ahmet İzzet Paşa hükümetinin kurulmasıyla bu husus yeniden gündeme taşındı ve ilk adımlar atıldı. 17 Ekim'de Ermeni mebuslar Dahiliye Nazırını hem tebrik etmek hem de bu husustaki gelişmeleri öğrenmek amacıyla ziyaret ettiklerinde, nazır Ermenilerin yerlerine iade edileceklerini ve kendilerine geride bıraktıkları mal ve mülklerinin teslim edileceğini bildirmiştir. Bu hususta ilk icraat 22 Ekim 1918'tarihinde Diyarbakir'e sevk edilmiş olan 762 Ermeninin tekrar Van vilayetine gönderilmesi ile gerçekleştirilmiştir (Bakar, 2003: 155). 18

²⁵ Eçmiyazin Katagikosluğu'nun Ermenilerin Rusya'ya göçürülmesinde oynadığı rol hakkında bakılabilir.

Ekim 1918’te vilayetlere gönderilen 3 maddelik bir talimat geri dönüşümün şartlarını şu şekilde ortaya koyar (Bakar, 2003: 157; BOA, HR.SYS, 2569/1-2, 21 Ekim 1918):

1. Harp dolayısıyla sevkine karar verilen ahalinin geri dönüşüne başlanmış olması sebebiyle dönmek isteyenlere müsaade edilmesi.
2. Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz vilayetleriyle Erzincan mutasarrıflığı dahilinde vasıta ve iaşe yetersiz olduğundan, buralara dönmek isteyenler için önceden hazırlık yapılması, yol güvenliğinin sağlanması, barınma ihtiyaçlarının temini.
3. Kararın memleketin yüksek menfaatleri gözetilerek alınmış olmadığı dikkate alınarak, herhangi bir bahane ve gecikmenin kabul edilemez.

Bu hususla ilgili olarak bir başka karar ise 23 Ekim 1918 tarihinde alınarak bütün vilayet ve livalara gönderilmiş olup²⁶, 28 Ekim tarihine kadar geri dönüş için yaklaşık 500.000 kuruş harcama yapıldığı anlaşılmaktadır (BOA, HR.SYS, 2569/1-5, 5 Kasım 1918)²⁷. Bu karar ile Ermeni ve Rumların geriye dönüşüne bağlı olarak, ihtida edenlerin de tekrar eski dinlerine dönmesi için gerekli serbestliğin tanınması sebebiyle yaklaşık 25.000 kişinin geçen 5 gün zarfında geri dönüşünün sağlandığı ve eski yerlerine iskanlarının temin edilmişti (Bakar, 2003: 159). 22 Aralık 1918 tarihli Atı gazetesi, 1 Kasım 1918’den 20 Aralık tarihine kadar İstanbul, İzmit, Sivas, Van, Bitlis ve diğer vilayetlere yapılan geri dönüşümün ve yerleştirilen Ermeni ve Rum nüfusun toplam 60.434 kişi olduğunu bildirmekteydi. 4 Şubat tarihli Atı gazetesi haberine göre bir buçuk ay zarfında geri dönen Rum ve Ermeni sayısı 170.000’e ulaşırken, 19 Mart 1919 tarihinde İngiliz Fevkalade Komiserliğinin izahat istemesi üzerine verilen rapora göre geri dönüşümü sağlanan Rum ve Ermenilerin 3,5 ay zarfında 232.679’a yükseldiği belirtilmişti. Ermeni ve Rumların geri dönüşü 3 Şubat 1920 tarihine kadar izlenebilmektedir. Muhtemelen bu tarihten sonra da Anadolu’ya geri dönüşler sürmüştür. Söz konusu tarihte Rum ve Ermeni olmak üzere 335.883 kişi ikamet yerlerine geri dönmüştür. Geri dönenlerin 145-150 bin kadarı Ermeni, kalanı Rum idi (Bakar, 2003: 160-185).

Geri dönen Ermeni ve Rumlara mallarının iadesi, sevk ve iskân sırasında zarar gören Türk ve Müslümanların durumu da dikkate alınarak, hızlı bir şekilde yapılacaktı. Bunun için 3 Kasım 1918 tarihinde alınan karara göre (Bakar, 2003: 186):

1. Rum ve Ermenilere iade edilecek emlâkin fazlası, hükümet tarafından kiralanarak Türk muhacirlere tahsis edilecekti.

²⁶ Memleketlerine geri dönecek ahali için alınan tedbirler hakkında bakılabilir.

²⁷ Ermenilerin geri dönüşlerinde kolaylık sağlanması ve ihtiyaçlarının karşılanması hakkında bakılabilir.

2. Yerlerine dönmeyen veya vefat eden Rum ve Ermenilerin emlakı hükümet tarafından kiralanarak Türk muhacirlere tahsis edilecekti.

3. Kiralama süresi 6 sene olup bedeli belediyeler tarafından belirlenecek ve ödenecektir.

Malların iadesi hususunda Osmanlı Devleti bir hayli yol kat etmiştir. Buna göre 30 Nisan 1919 tarihine kadar Ermeni ve Rumlara iade edilen malların oranı %98'e yaklaşmış olup, bu miktar 271.000 kişiye tekabül etmekteydi (Bakar, 2003: 192).

Bütün bunlar Osmanlı Devleti'nin Sevk ve İskân Kanunu ve tatbikinde olduğu kadar, sevki gerçekleştirilenlerin avdeti hususunda da ciddi önlemler almış ve kimsenin mağdur edilmemesi için azami dikkat göstermiş olduğuna işaret etmektedir.

8. Sevk ve İskana Tabi Ermenilerin Yabancı Ülkelere Göçürülmesi

Ermeni Diasporası'nın tarihine bakıldığında Ermeniler, 3. yüzyılda Pers Hanedanları tarafından İran topraklarına yerleşmeye zorlandılar. Aynı şey Bizans İmparatorları tarafından da yapıldı. Ermeniler bu dönemde de Bizans topraklarının doğu bölgelerine gitmeye zorlandı. 7. ve 14. yüzyıllar boyunca Ermeniler, kötüleşen koşullar nedeniyle Kırım, Ukrayna, Romanya, Polonya, Macaristan, Bulgaristan ve Küçük Asya'ya göç etmek zorunda kaldılar. Kilikya devletinin çöküşünden sonra Ermeniler İtalya, Fransa, Suriye ve diğer Avrupa ülkelerine de göç ettiler.

1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı sebebiyle Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerden yaklaşık 150.000 kadarı Rusların zorlamasıyla Rus İmparatorluğu bünyesinde kurulan Ermenistan'a göç etmek zorunda kaldılar. 19. Yüzyılın ilk yarısında yaşanan bu hadise sebebiyle başlayan rahatsızlıklar Ermenilerin topluca Kuzey ve Güney Amerika'daki ülkelere göç edilmesine neden olmuştur.

Osmanlı Rus Savaşı'nın hemen ardından kurulan Dashnak (Ermeni Devrimci Federasyonu), Hunchakian (Sosyal Demokrat Hunchakian Partisi) ve Ramkavar (Ermeni Demokratik Liberal Partisi) Partileri diasporadaki Ermeni topluluklarını bir araya getirmek için çalışmalara başladılar. Buldukları ülkelerde birçok ülkede yerel şubeler açtılar ve dağılık halde bulunan vatandaşları kiliseler vasıtasıyla birleştirdiler.

19. yüzyılın sonunda doğru bilinçli bir şekilde saldırıya geçen bu partiler 1894-1896'da başlattıkları isyanlarda yaklaşık 300.000 Ermeni'nin telef olmasına ve daha Osmanlı topraklarından başka ülkelere göç etmelerine sebep oldular. Bu bilinçli saldırılar sayesinde ortaya çıkan göç hareketlerini destekleyerek batılı devletlerin dikkatini çekmeye çalışan Ermeniler, göçü organize edebilmek için 1914 yılına kadar sürekli bir hazırlığın içerisinde oldular. Bu hareketin devamını sağlayabilmek için de iki büyük hayır kurumu kurdular.

Bunlardan biri Ermeni Genel Yardımlaşma Birliği (1906) ve diğeri ise Taşnaklar (1910) tarafından kurulan Ermeni Yardımlaşma Derneği idi. Bu iki derneğin daha 1914'lü yıllarda ofislerinin sayısı 174 idi ve bunların 142'si ABD'de, 32'si ise Kanada'da idi.

1915'te başlayan Ermeni saldırıları karşısında bunalan Osmanlı Devleti, Ermeniler gibi diğerk bütün cephe gerisindeki toplulukların güvenli bölgelere sevkine karar verdi. Bu sevk ve iskân tamamlandıktan sonra çıkarılan 1918 Geri Dönüş Yasası'na rağmen Ermenilerin büyük bir kısmının Suriye ve çevresinden Kuzey ve Güney Amerika, Avrupa, Kuzey Afrika ve Orta Doğu'ya göçmeye başladıkları görülmüştür. 1915-1920'li yıllarda devam eden bu göç sebebiyle yukarıda adı geçen yardım dernekleri Orta Doğu ülkelerinde ve Sovyet Ermenistan'da yetimhaneler ve okullar açarak Ermenilerin göç etmesini desteklediler. Ancak geri dönüş yasasının etkileri kısa zamanda görüldü ve 1921 yılında Ermeni Patrikhanesi Ermenilerin yaşadığı yerleri ve geri dönüşleri hakkında verdiği bilgilere göre Osmanlı topraklarına dönen veya yaşamakta olan Ermenilerin 644.900 olduğunu belirtmiştir (Çelik, 2008: 151).

20. yüzyılın son çeyreğinden I. Dünya Savaşı'na kadar Ermeniler kadar Yunanlılar ve daha birçok Balkan kökenli toplulukların da Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak Amerika'ya göç ettikleri görülmektedir. Bu göçmenler arasında Müslüman olarak nitelendirilenlerin sadece %15'lik bir kesimi teşkil ettiği, bunun dışında kalanların tamamının gayrimüslim olduğu kabul edilmektedir. ABD'de yayınlanan resmi istatistikler dikkate alındığında 1820'den 1920'ye kadar Anadolu ve çevresinden Kuzey Amerika'ya ve Kanada'ya göç edenlerin sayısının yaklaşık 1,2 milyon civarında olduğu ifade edilmektedir. Bunların içerisinde yer alan 200 bin civarındaki Müslüman göçmenlerin genellikle Türk kökenli olduğu, ancak Kemal Karpat'ın tespitleri dikkate alınırca, ABD'ye yapılan göçler esnasında ırkçı saldırılardan kurtulmak isteyen Türklerin kendilerini Ermeni veya Rum olarak tanıtmaları, var olan Türk diasporasının da Ermeni veya Rum olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur (Akgün, 2000: 102).

Bazı kaynaklar 1834 ila 1915 yılları arasında sadece Ermeni olarak Amerika'ya göç edenlerin sayısı 65,950 kişi olarak verilmektedir. Bu sayının 1834-1890 yılları arasında 1,500, 1891-1898 yılları arasında 12,500, 1899-1914 yılları arasında ise 51,950 olduğunu iddia etmektedir (Bali, 2006: 58).

Ermeni diasporasının oluşumunda şüphesiz 1915 Ermeni olaylarının rolü büyük olmuştur. Ermenilerin güvenli bir bölgeye nakli için başlatılan Sevk ve İskan Yasası sonrasında yüzbinlerce Ermeni ve diğerk uyruklar Suriye ve Irak bölgelerine sevk edildikten sonra bu bölgeler Osmanlı Devleti'nin denetiminden tamamen çıkmıştır. Osmanlı Devleti yukarıda da uzun uzadıya anlatıldığı gibi kendi vatandaşı olan bu kitleleri tekrar 1918'de geriye çağırması,

dönüşleri için her türlü tedbir alınmış olmasına rağmen dönenlerin çok cüzi miktarlarda olması bu kitlelerin işgalci devletler tarafından bu diyarlardan götürülmüş olduğu iddialarını güçlendirmektedir. Dolayısıyla 1915 sonrasında Avrupa ve Amerika devletlerinde bulunan Ermeni nüfusunda astronomik artışların olması da bu ilişkinin bir sonucu olsa gerek. Ermenilerin en fazla göç etmiş olduğu ülkelerden biri ABD'dir. Lozan'da ABD başkanının Wilson ilkeleri adı altında ortaya attığı maddelerin geneli ABD-Ermeni aşkının doğuşuyla alakalandırılabilir. Amerikalılar Ermenilerin Anadolu'da bir devlet kurabilmeleri için azami destek sağladıklarını göstermek istemişlerdi. Bu sebeple Millî Mücadele sonrasında Ermenilerin hayalleri suya düşünce, ABD Ermeniler için ikinci bir vatana dönüşmüştür. Günümüzde Ermeni diasporasının en fazla (1,4 milyon) temsil edildiği yer Amerika'dır. Bunu 400 bin ile Fransa, 130,000 ile Arjantin, 234 bin ile Lübnan, 150,000 ile Suriye izlemektedir. Birinci Dünya Savaşı sonlarına doğru İran'da ise 80.000 kadar Ermeni olduğu iddia edilmektedir (Rasuly vd., 2017: 5).

Ermeniler hakkında yukarıda verilen rakamlar binaen farklı rakamlar verenlerin varlığına da işaret edilmesi gerekmektedir. Abraham Gasparyan'a göre bugün dünyada 10 milyondan fazla Ermeni yaşamaktadır. Bunun 7 milyonu diasporada 3,5 milyonunun ise Ermenistan'da yaşadığını ifade etmektedir (Gasparyan, 2016: 264-284).

Ermenistan'da bulunan bu Ermenilerin geliş tarihinin Birinci Dünya Savaşı'nın hemen akabinde olduğunu belgeleyen raporlar bulunmaktadır. Almanya'nın Halep konsolosu ve Near East Relief tarafından hazırlanan raporlar incelendiğinde Batı Anadolu'da 27.200, İstanbul ve Edirne'de 164.000, Suriye, Filistin ve Bağdat'ta 13.500 olmak üzere toplam 204.700 kişinin sürgünden muaf tutulduğunu bildirmektedir. Bu miktara din değiştiren 95.000 Ermeni de eklendiğinde Anadolu'da 300.000 kadar Ermeni kalmış olduğu tespit edilebilmektedir. American Near East Relief'ten edinilen bilgiye göre Ekim 1920'de Türkiye'den Ermenistan'a 350.000 Ermeni göçtüğü anlaşılmaktadır. Paul Rohrbach'ın hazırlayarak 6 Ocak 1918'de Berlin'den Kayser'e yazdığı mektupta İstanbul, İzmir ve Kafkaslarda 700.000 Ermeni ve ayrıca Batı Anadolu'da da 300.000 Ermeni olduğu tespitinde bulunmuştur. İngiltere ve Fransa tarafından Musa Dağı'ndan kaçırılarak Mısır'a nakledilen 4049 Ermeni dışında Amerika'ya 10 bin Ermeni göç ettiği tespit edilebilmektedir. Ermenilerden 50 in kadarı ise Yunanistan'a göçmüştür. Fransa'ya 40 bin Ermeni göçerken küçük parçalar halinde Avrupa'nın birçok ülkesine 60 bin civarında Ermeni göçmüştür. Bu göçleri tablo halinde verirsek:

İkamet Yeri	Göç Edilen Ülke	Miktar
Musa Dağı	Mısır	4049

Anadolu	Amerika	10000
Batı Anadolu	Yunanistan	50000
Güney Anadolu	Fransa	40000
Anadolu (Sair)	Avrupa Ülkeleri	60000
Toplam		164049

Tablodan da anlaşılacağı üzere gerek Anadolu’da bulunan 350 bin, Kafkaslarda bulunan 700 bin, Ermenistan’a göç eden 350 bin ve Avrupa’ya göç eden 164049 kişi hesaba katıldığında 1 milyon 600 binden fazla Ermeni’nin hayatta bulunduğu anlaşılmaktadır (Taşçıoğlu, 2017: 5-6).

Arşiv belgeleri üzerinde çalışmalarını sürdüren araştırmacılardan Yusuf Halaçoğlu göçe tabi tutulan Ermeni sayısını 438.758, göç noktalarına ulaşan Ermeni sayısını ise 382.148 olarak vermektedir. Bu durum sevk ve iskân yasası sebebiyle ihtimal olarak ileri sürülebilecek kayıpların 50 bin civarında olduğu gerçeği ile karşı karşıya olduğumuzu söylemek mümkündür. Bir başka araştırmacı Kemal Çiçek ise, Halaçoğlu’nun verilerinin sadece Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü 2. Şubesi kaynaklarına ait olması sebebiyle göç ettirilen Ermenilerin sayısının biraz daha fazla olduğuna, ABD kaynaklarına göre bu sayının 500.000’i biraz geçmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Kemal Çiçek Halep’teki Amerikan konsoloslu Jackson’un 3 Şubat 1916 tarihli raporuna dayanarak ileri sürdüğü 486.000 rakamının, 8 Şubat 1916 tarihli raporla biraz daha değiştirerek sayıyı 500 bine yükselttiğini ifade etmektedir.

Sonuç

Yukarıdan itibaren verilen bilgiler dikkate alındığında yaptığımız incelemeler 1918 sonrasında Suriye ve çevresine Anadolu’dan 500 bin civarında bir Ermeni nüfusun göçürülmüş olduğu anlaşılmaktadır. Bu nüfusun 1916 yılı itibariyle Musa Dağı baskını sonrasında Fransız ve İngiliz gemileriyle bir bölümü Mısır’a ve buradan da Avrupa ülkelerine göçürülmüştür. Göçenlerin yaklaşık 165 bin kişi oldukları yukarıda verilen tablodan anlaşılmaktadır. Sevk ve iskân yasası çıktığında kendilerinin sürgün edileceğini anlayan ve çetelerle işbirliği içinde olan Ermeniler ki bunlar 700 bin civarındadır. Çoğu Rusya’ya ve Kafkaslara kaçmıştır. Bunların dışında Rusya’nın desteğinden 350 bin kişi civarında bir nüfusun ise Ermenistan’a göçtüğü anlaşılmaktadır. Bununla beraber Suriye ve çevresinden Anadolu’ya yaklaşık 300 bin göçmenin döndüğü tespit edilebilmektedir. Bütün bu sayısal veriler Ermenilerin yaklaşık 1600 bin civarındaki büyük bir Ermeni kitlesinin varlığını Anadolu, Kafkaslar, Ermenistan, İran ve Suriye bölgesinde sürdürmekte olduğu anlaşılmaktadır. Halaçoğlu ve Çiçek’in ortaya koyduğu sayılar dikkate alındığında ise Ermenilerin sevk ve iskân sırasında uğramış oldukları kayıpların

---

ancak ve ancak 50 bin civarında olabileceği gerçeğiyle karşı karşıya olduğumuzu, sözde soy kırım masalının tamamen siyasi gerekçelere dayandığını ifade etmek gerekmektedir.

Not. Bu rapor iki yıl içerisinde kitaplaştırılacak olduğundan verilen bu zet ile şimdilik yetinilecektir. Detaylar ikinci aşamayı teşkil eden yayın aşamasında sunulacaktır.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, DH.EUM. 2. Şb, 6/58, 12 Mayıs 1915.

BOA, DH.EUM. 2. Şb, 7/21.

BOA, DH.EUM.VRK, no. 15/33,

BOA, DH.ŞFR, no. 52/266,

BOA, DH.ŞFR., no. 52/96. 97, 98.

BOA, DH.ŞFR., no. 55/214.

BOA, HR.SYS, 2569/1-2, 21 Ekim 1918.

BOA, HR.SYS, 2569/1-3, 23 Ekim 1918.

BOA, HR.SYS, 2569/1-5, 5 Kasım 1918.

BOA, MV, no. 198/24, 30 Mayıs 1915.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akgün, Birol (2000), “The Turkish Diaspora In The United States And Its Role In Promoting Turkish-American Relations”, *Turkish Yearbook of International Relations*, Vol: 31(2).

Akşin, Şina (1985), “Jön Türkler”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedis*, Cilt: III, İstanbul.

Arıkoğlu, Damar (1961), *Hatıralarım*, İstanbul.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, Cilt: I, 1906-1918, Ankara 1995.

Babacan, Hasan (2001), “I.Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Sorunu, Tehcir Meselesi ve Talat Bey”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Yyn. Hrz. Erhan Afyoncu, İstanbul.

Bakar, Bülent (2003), *Ermeni Tehciri ve Uygulaması*, (Basılmamış Doktora Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul.

Bali, Rifat N. (2006), “From Anatolia To The New World: The First Anatolian Immigrants To America”, *Int. J. Turkish Studies*, Vol: 12, Nos. 1&2.

Bayındır, Seda (1997), *Adana Ermeni İsyanı (1909)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi-Marmara Üniversitesi- İstanbul.

Kodaman, Bayram (2001), “Üç Ermeni Şarkısı ve Ermenilerin Türklere Bakışı”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Yyn. Hrz. Erhan Afyoncu, İstanbul.

Bayur, Yusuf Hikmet (ts), *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt III, Kısım III, Ankara.

Çelik, Hacer (2008), “Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermeniler”, *ÇTTAD*, Cilt: VII, Sayı: 16-17.

- Danişmend, İsmail Hami (1972), *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt: IV, İstanbul.
- Deliorman, Altan (1973), *Türlere Karşı Ermeni Komitecileri*, İstanbul.
- Engin, Vahdettin (2001), “Sultan II. Abdülhamid’e Düzenlenen Ermeni Suikasti ve Bu Sebep-
Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz” *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Yyn.
Hrz. Afyoncu, Erhan, İstanbul.
- Uras, Esat (1950), *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara.
- Uras, Esat (1976), *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul.
- Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Memoires et Documents, Livre Jaune Français, No: 187.
- Gasparyan, Abraham (2016), “Identity Agenda In The Context Of Changing Armenian Foreign
Policy Priorities”, *Values And Identity As Sources Of Foreign Policy In Armenia And
Georgia*, (edt. Kornely Kakaçhia&Alexander Markarov vd., Tibilisi: 264-284
Genelkurmay. No. 1/1, KLS 44, Dosya 207, F.2-1.
- Gürün, Kamuran (201), *Ermeni Dosyası*, Ankara 2001.
- Haslip, Jean (1964), *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamit*, Çvr. N. Kuruoğlu, İstanbul.
- Hocaoğlu, Mehmet (1976), *Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul.
- Karaca, Ali (1993), *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul.
- Karaca, Ali (2001), Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi’ne Bir Çözüm Projesi ve Reform
Müfettişliği (1878-1915), *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Yyn. Hrz. Erhan
Afyoncu), İstanbul: 9-90.
- Karal, Enver Ziya (1975), *Armenian Question, 1878-1923*, Ankara.
- Kayalı, Hasan (1998), *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve
İslamcılık (1908-1918)*, İstanbul.
- Kocabaş, Süleyman (1991), *Kendi İtiraflarıyla Jön Türkler Nerede Yanıldılar: Hayaller...
Komplolar... Kayıplar... 1890-1918*, İstanbul.
- Kocaş, Sadi (1967), *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara.
- Kodaman, Bayram (2001), “Abdülhamid ve Paul Terziyan”, *Ermeni Meselesi Üzerine
Araştırmalar*, (Yyn. Hrz. Erhan Afyoncu, İstanbul.
- Kodaman, Bayram (1978), *Sultan Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası*, Ankara.
- Krikorian, Mesrob K. (1976), *Armenians In The Service Of The Ottoman Empire 1860-1908*,
Viyana.
- Küçük, Cevdet (1986), *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, İstanbul.
- Onur, Hüdavendigar (1999), *Millet-i Sadıka’dan Hayk’in Çocuklarına: Ermeniler*, İstanbul.
Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Ankara 2007.
- Öke, Mim Kemal (2007), *Ermeni Sorunu, 1914-1923*, Ankara 1991.

-
- Palmer, Alan (1993), *Osmanlı İmparatorluğu: Son Üç Yüz Yıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, (Çvr. Belkıs Çorakçı Dişbudak), İstanbul.
- Rasuly-Paleczek, Gabriele-Six-Hohenbalken, Maria (2017), *Migration and its Impact on Armenia A field practice*, Vienna.
- Serdar, Mehmet Törehan (1996), *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Bitlis.
- Sevinç, Necdet (2002), *Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul.
- Shaw, Stanford – Shaw, Ezel Kurat (1983), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt: II, İstanbul.
- Süslü, Azmi (1990), *Ermeniler ve 1915 Ermeni Tehcir Olayı*, Van.
- Süslü, Azmi (1987), *Maraş'taki Fransız ve Ermeni İşbirliği*, Ankara.
- Şimşir, Bilal (1983), *British Document on Ottoman Armenians (1856-1876)*, Volume I, Ankara.
- Taşcıoğlu, Ömer Lütfi (2017), “Birinci Dünya Harbindeki Türk ve Ermeni Kayıpları”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 2, Edirne.
- Yaman, Abdullah (1983), *Ermeni Meselesi ve Türkiye*, Ankara.
- Zamacı, Ayşe (2009), “Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Toplumunda İhtida Eden Ermeniler ve Olayın Sosyal Neticeleri”, *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler*, (Edit: İbrahim Erdal, Ahmet Karaçavuş), İstanbul.

EKLER

EK: 1 ERMENİ VE RUMLARIN SEVK VE İSKANI

Ek: 1.1 Sevk ve İskân Kanunu'na Ait Belge

Kaynak: ansiklopedi.turkcebilgi.com/Tehcir_Kanunu

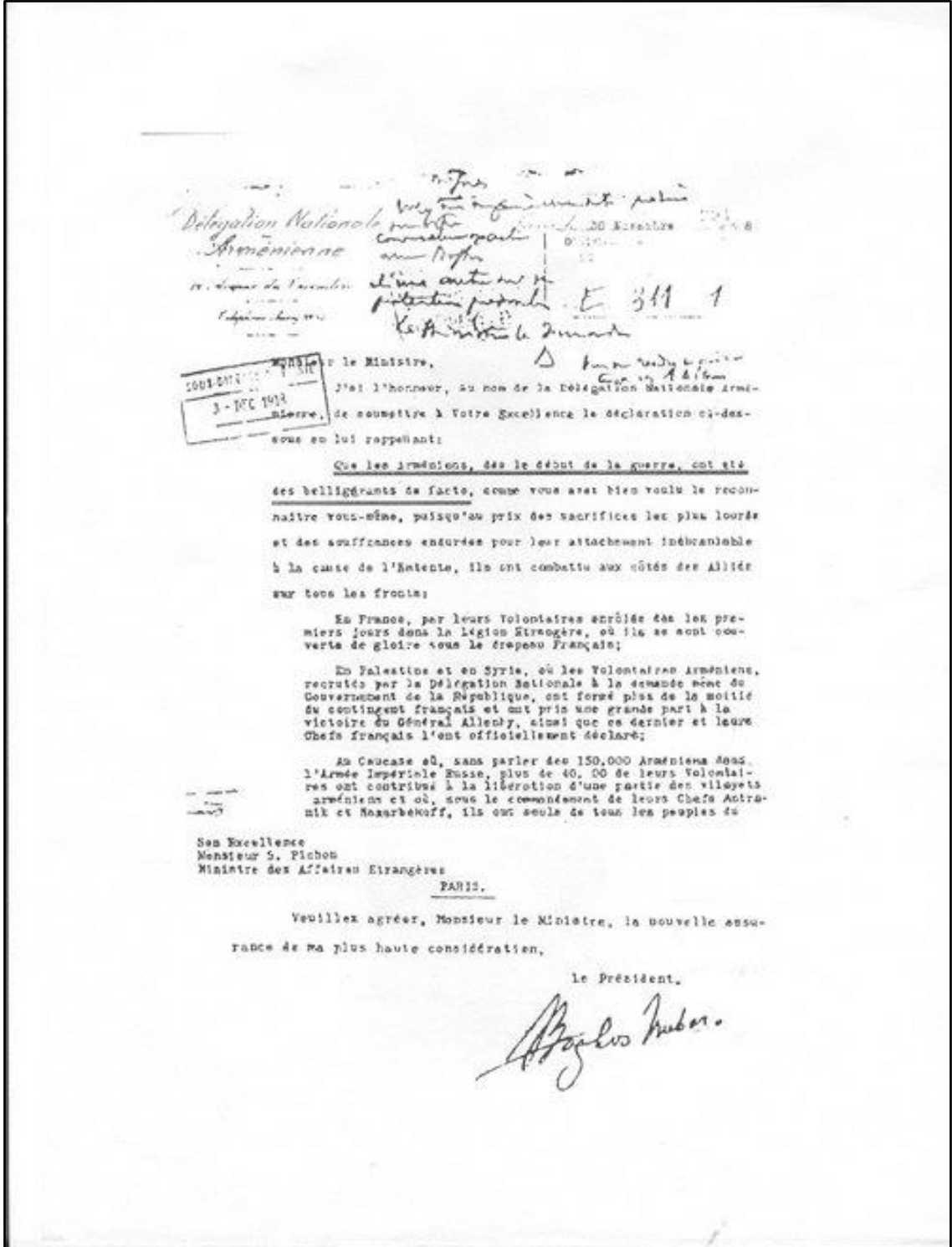
Ek: 1.2 Rus Çarının Ermenilere Verdiği Madalya

Rus devletinin savaşta işbirliği yapan Osmanlı Ermenilerine verdiği, üstünde “Tanrı Ermenileri korusun” yazılı madalya.

Kaynak: www.turksolu.net/184/adiguzel184.htm

Ek:1.3 İtilaf Devletleri ile Ermenilerin İşbirliğini Gösteren Belge

Kaynak: bozkurtdiyari.bloggum.com/yazilar/2008/01/

Ek: Ermeni ve Rumların Sevki

Kaynak: www.elaziz.net/forum/post.asp?method=ReplyQuo...

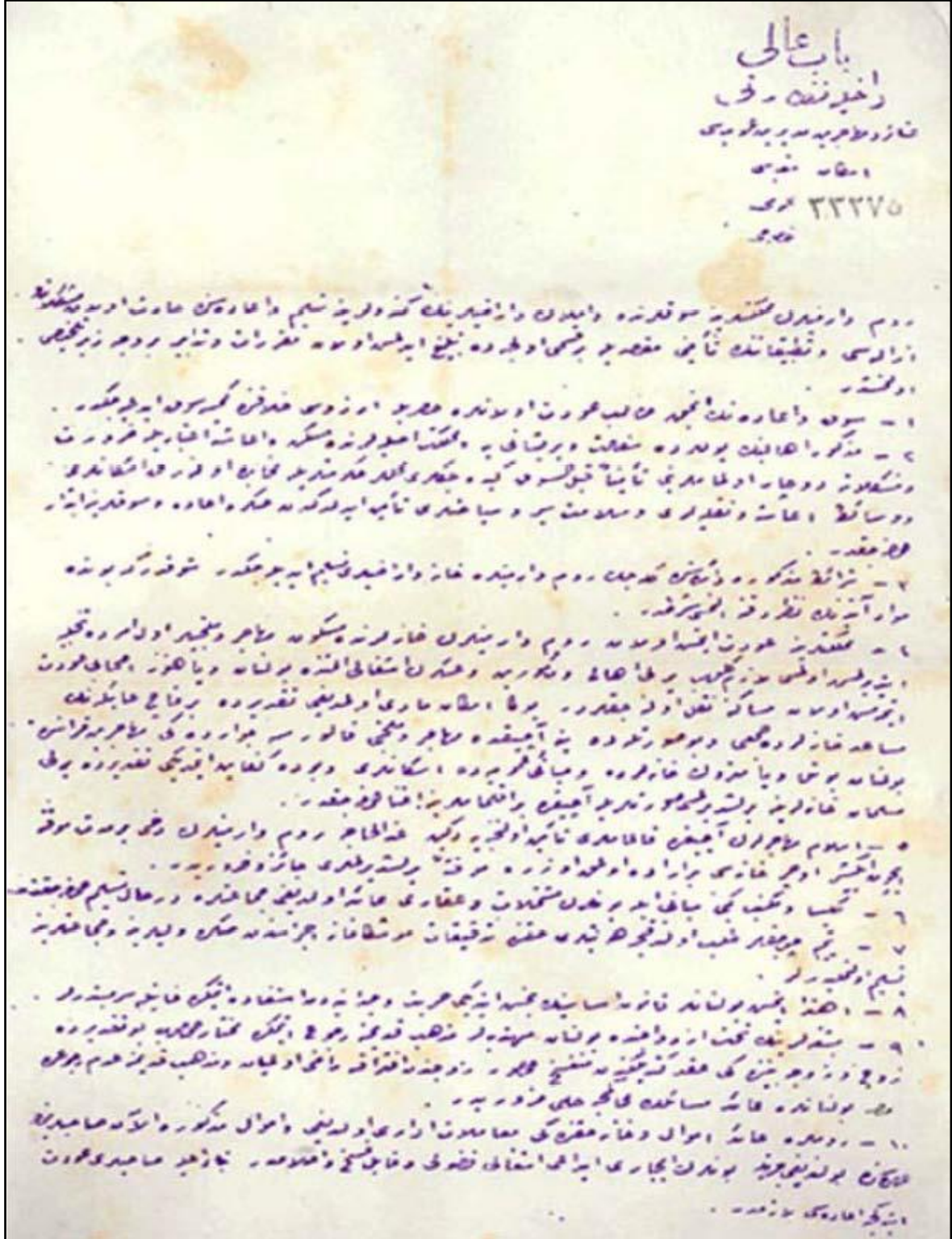
Ek: Tarsus'tan Suriye'ye Sevk Edilen Bir Ermeni Kafilesi

Kaynak: www.turksolu.net/184/adiguzel184.htm (26.04.2009)

EK: 2. ERMENİ VE RUMLARIN GERİ DÖNÜŞÜ

Ek: 2.1 Ermeni ve Rumların Geri Dönüşüm Kararnamesi

Kaynak: www.ttk.org.tr/index.php?Page=Sayfa&No=99

Ek: 2.3 Ermenilerin Geri Dönüşüm Kararnamesi

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

خالد الظاظری

امینت عمومی سریشی و بایکد ووهه صاحب ارخوم خدیج

قلمی
عمومی
خصوصی

سَه

۱- مذکور بولندقدن محددده افراهدید بقیه اولنه منطقه سولنده کدوتکو تکر اولده
عبارت بوجورک حکوت علیه نسبت و قعاقدیه بولن مابدن و برارضا بکلده
تسکله عقیقه ایامه درز تعقیب ابع بر حلت بر حاله بیزطردن تاقیه ایسه
مسلوف اولور/ امور اولی و ثانی بجومه سوقین ایجا بیدر قاندرک مصوت هانلی
و بلاجه تعقیب تهر عرفیات افرید ایستلنه حاله کدر لوت ایرک بالوطراف استکماله
دیرلنده هیفایمید و دیته سوت بولن بزره ماعدا قالدو ای بیدر ب
یرلنده هیفایمیس و تبلیغ راید و حلاله عکده جانی بیدر اصباح نیسه عفا
ویرمکتا و قنولین ارمیزک سوه اولمچا کدوتکو صورت قطیده بکلنده
قاندرک قنولین دبالق و غصب و حس میوان بیدر معلول اولور و غصب و حقیق
اهن - اییرل بوزره اولک آمانه اولدنا ماریه و و ایزار اول عقده بوزراض و حقه منفیه
قانولیم قوس اولدند سندن قارییده و نامور بیدر بوقیل ایتمی حکم لهر و غولور دیوا
حیره تلمن را سدریف ایتمی و بوقیل و قنولین کدر نه و لوب ننه سول
طریقه عفا بیا اولور -

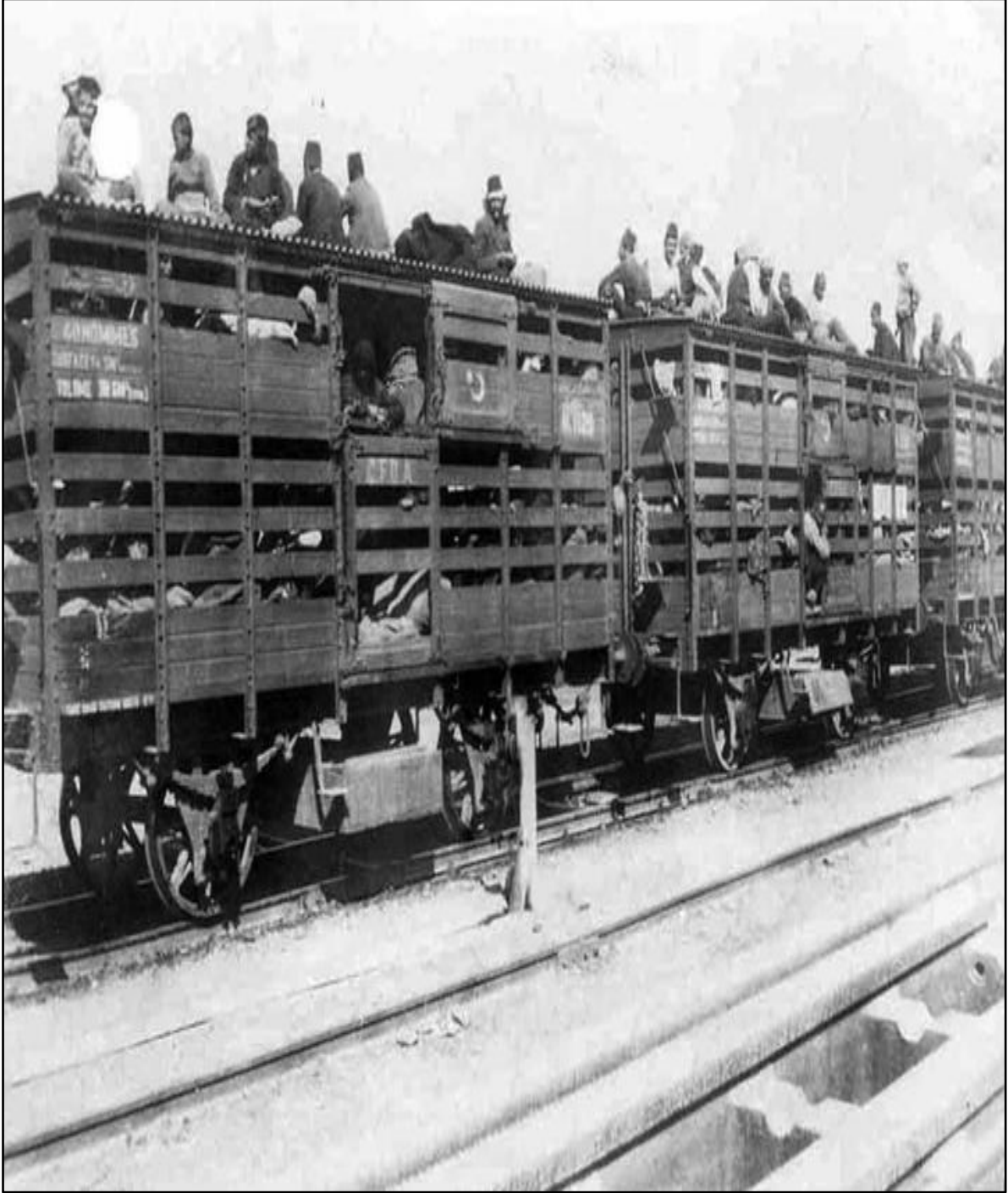
۱۶/۱۱/۱۹۱۷

۱۶

۱۷

Kaynak: www.e-okul.biz/ermenilerin-suriyeye-nakli-sur...

Ek: 2.4 Ermeni ve Rumların Geri Dönüşü

Osmanlı İmparatorluğu tarafından hasta mülteciler için kamplarda hastaneler kurulmuş, sağlık sorunları ile ilgili olarak çeşitli ülkelerin sağlık ekiplerine kamplarda görev yapmaları için izin verilmiştir. Konsolos raporlarına göre, bu yabancı sağlık mensuplarından bazıları bulaşıcı hastalık nedeniyle ölmüştür. Savaşın bitmesiyle birlikte, devlet tarafından çıkarılan "geri dönüş kanunu" ile mültecilerin evlerine dönmeleri sağlanmıştır. Ermeni Patrikhanesi'nin tespitlerine göre 644.900 Ermeni geri dönmüştür.

Kaynak: www.1915ermeniyalani.org/prof.hovannisian.htm